

САМОРЕФЛЕКСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ (ВІД ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДО “УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ”)

У статті розглянуто складний процес трансформації українського красного письменства (40-х рр. XIX ст. – початку XX ст.) – від провінційного маргінального різновиду “спільноруської” літератури до повноцінної національної літератури європейського рівня. Основна увага зосереджена на самовизначенні знакових для літературного процесу письменників і літературних критиків: М.Максимовича, Т.Шевченка, П.Куліша, М.Драгоманова, І. Нечуй-Левицького, Б.Грінченка та ін. у суспільно-політичному, культурному, етнічному, соціальному контекстах літературного життя Наддніпрянської України.

Ключові слова: літературний процес, народна мова, національна література, Наддніпрянська Україна, “українофіли”, національна свідомість, ідентифікаційна функція літератури, модернізм.

Література як складова інтелектуального життя у новітній час неминуче набуває певних національних форм, стає органічною частиною модерного націотворення. Національне усвідомлення української спільноти теж не було винятком і супроводжувалося доволі суттєвими змінами у літературному процесі, які можна кваліфікувати як його націоналізацію. На жаль, ці явища до останнього часу не набули належного осмислення як у межах інтелектуальної історії, так і у самому літературознавстві. Окремі аспекти проблеми знайшли певне висвітлення у оглядових навчальних курсах з історії української літератури XIX, XX ст. [1; 2]. Реалізація націотворчого потенціалу української літератури цікавило літературознавців модерністського та постмодерністського спрямування: Г. Грабовича [3], С. Павличко [4], Т. Гундарову [5]. Однак на це так і не звернули належну увагу історики. Тому й досі лишається актуальним побажання, висловлене свого часу І. Лисяком-Рудницьким (“Це могло б стати темою цікавого дослідження з літературної соціології”) [6, 31]. Вказану прогалину й пропонується бодай частково заповнити запропонованою розвідкою.

Новітній літературний процес, започаткований “Енеїдою” І. Котляревського, відкрив шлях до формування власне української національної літератури. Її ознаками були не тільки використання народної мови, а й становлення цілком самобутньої системи естетичних цінностей, художніх образів, символів, канонів, змістів, які б увиразнювали українське красне письменство з поміж інших європейських літератур. Важливою умовою було також обґрунтування цілісної літературно-культурної традиції українського письменства. Цілком зрозуміло, що цей процес, як і виокремлення української національної історіографії, відбувався доволі складно й суперечливо. Адже вийти за межі малоросійського, регіонального письменства і піднятися до декларування своєї українськості спромоглися далеко не всі представники “літературного цеху”. Досить показовою у цьому сенсі була позиція навіть такого щирого симпатика української справи як М.Максимович. Так, у листі до Д. Зубрицького 22 квітня 1840 р. він переконував: “Все, що у нас пишеться *по-малоросійські*, є певним чином уже штучне, таке, що має інтерес лише обласний, як у німців написане на аллеманському наріччі. У нас не може бути письменства на південноруській мові, а тільки можуть бути і є на ній окремі твори – Котляревського, Квітки (Основьяненка), Гребінки та інші (виділення – авт.)” [7, 119]. Утім, далі він допускав розвиток самостійної південноруської писемності лише у Галичині.

Тому, щоб змінити такий стан речей, змінити громадське опінію потрібен був час. У часовому вимірі “націоналізація” літературного життя України охопила все XIX ст. Зрештою, цілковиту слушність мав І. Лисяк-Рудницький коли твердив: “Українська література виросла понад рівень “літератури для домашнього вжитку” і почала проявлятися як повна національна література лише на зламі XX ст.” [6, 31].

Розглядаючи трансформацію літературної традиції, вироблення у ній сучасних форм та змісту, зокрема й національних, потрібно враховувати не тільки суто літературні чи естетичні чинники, а

й загальну суспільно-політичну ситуацію, у якій відбувався цей процес. В умовах Російської імперії, коли були відсутні елементарні політичні свободи, передусім свобода розвитку суспільної думки, інтелектуальних та художніх пошуків, відбувається політизація культури та духовного життя. Зрозуміло, що таке явище охоплює й літературну творчість. Особливо актуальним це виявилось для підневільних спільнот, які не мали можливості спиратися на державне протегування. Це загальносоціологічне спостереження в українському випадку, на думку Лисяка-Рудницького, знаходило свій вираз в тому, що “українські інтелектуалісти почували обов’язок відстоювати права своєї країни на відрубне національне існування” [8, 150]. Звідси походить і особливий погляд на літературу, як знаряддя для реалізації національного проекту.

Надто інтенсивно українське самоусвідомлення у літературі відбувалося саме від середини XIX ст. Радикальні зміни, які тоді намітилися, цілком слушно пов’язують з постаттю і творчістю Т. Шевченка. Важливо зважати й на сморексис самого Кобзаря як репрезентанта новонародженої української літератури. Вже через кілька років після, згаданого вище, “приреченого вироку” Максимовича, готуючи до другого видання свій “Кобзар” (1847 р.), він з не меншої категоричністю написав: “А на москалів не зважайте, нехай вони пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди” [9, 314]. У цій коротенькій фразі концентровано окреслено кілька засадничих тез, важливих для національного самоствердження: декларація самотності українського народу й української писемності, альтернативність (змагальність) літературного процесу, суспільні критерії визначення вартості його здобутків.

Далі зупиняємося на осмисленні постаті й творчості Великого Кобзаря саме в інтелектуальній традиції. Формування образу Шевченка як національного символу в масовій свідомості потребує окремого розгляду в межах культурної історії, і відповідно – осібної розвідки. Тут варто лише принагідно згадати, що перетворення поета і художника у “батька нації” відбувалося шляхом його сакралізації і потужної міфологізації, якій прислужилися українські інтелектуали. Вихідними пунктами було ствердження його народного походження (“мужицького роду”, варіант “козацького роду”), важкої та трагічної долі, самопожертви задля народного визволення. Важливими елементами “націоналізації” образу Шевченка було формування культу Шевченкової могили, “Кобзаря” як національної Біблії, вшанування його зображень, стилізованих під народну картину тощо. Варто звернути увагу на те, що культ Шевченка був створений у досить стислі терміни, у межах одного покоління (20 років). І охопив він практично всі українські етнічні землі – Наддніпрянщину, Галичину, Буковину, Закарпаття. Так, М. Драгоманов констатував, що у середині 70-х рр. “на Україні російській, і в Галичині вже міцний культ Шевченка” [10, 332]. Позитивний результат реалізації цього національного проекту, на нашу думку, був зумовлений органічним поєднанням інтелектуального та культурного осягнення постаті Шевченка.

Як правило, внесок Кобзаря у націотворчу справу вбачають у змісті його поетичного слова. Ще П. Куліш у третьому листі “Чого стоїть Шевченко як поет народний” своїх “Листів з хутора” (1861 р.) запропонував відому формулу для означення поета, яка вже стала класичною: “Шевченко – наш поет і первий історик”. І далі, про ті суспільні зміни, які він збудив своєю музою: “Що тільки живе було з українського роду по всьому світові, все стрепенулося, нашорошило уші і в серце прийняло благовісткування своєї народності. ... Слово його животворяще сталось ядром нової сили, про котру не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків, а та нова сила – народність. Вона нас родичами поміж собою поробила, у братню сем’ю з’єднала і наше українське суть на віки вічні утвердила” [11, 258, 259-260]. І нарешті, в образній манері показано епохальне значення “поважного благовісткування поезії Тарасової” для становлення українського письменства: “Під корогвом Шевченковим ми ніби вернулися до домівки святої з чужої чужоземщини, і рідна словесність сталась для нас службою господа правди” [11, 261]. Тим самим Куліш вразно визначив основоположні креативні концепти Великого Кобзаря: Шевченко як засновник української літератури та літературної мови, як фундатор української історії (з власним об’єктом та методологією), як основоположник народницької концепції української нації.

С. Русова свого часу також досить влучно показала вплив його спадщини на свідомість старшого покоління українських діячів. Адже неясні до того, але привабливі ідеї демократизму,

палкої любові до батьківщини, інтерес до історії та етнографії під впливом натхненого слова поета, його високого гуманізму, сформувалися у суспільно-літературну течію, яка отримала назву “українофільства” [12, 38]. Сприйняття значення Шевченка для націотворення молодшим поколінням українських громадських діячів було ще більш послідовним та однозначним. Так, Б.Грінченко був впевнений, що “Шевченко перший виразно висловив ідею повної української незалежності якої нації і вкупі з тим зостався завжди і всюди толерантним до інших націй – себто: висловив дещо зовсім нове, зовсім нечуване з уст у його попередників, українських письменників”. І далі, ще переконливіше: “Він був перший українець з правдивою національною свідомістю, і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму українському національному світоглядові” [13, 71,72]. Про все зростаючий інтерес громадськості до шевченкових творів свідчить те, що незважаючи на цензурні і поліцейські перепони, вони навіть у таких умовах виходили масовими тиражами. В. Доманицький підрахував, що до 1904 р. сумарно було видруковано півмільйонна примірників творів Шевченка [14, 18,19]. Ніхто інший із представників красного письменства не міг похвалитися такою популярністю.

Г. Грабович запропонував подивитися на вказану проблему під іншим кутом зору, а саме знайти у голосі поета відкриття суб’єкта, своєї індивідуальності: “Власне тим... уможлиблюється новонароджена національна свідомість: не регіоналізмом, тим обласництвом, що його вбачали в українському дусі всі тогочасні російські критики і майже всі українські, а новою універсалістською концепцією людини – не влади! – якою можна було озброїтися проти гегемонії російського універсалізму – чи то “прогресивного”, чи “консервативного” штибу” [3, 92]. Така настанова буття відкривала ширший контекст для усвідомлення сутності українства, виводячи його за межі російського імперського мислення у європейській, або ж, принаймні, слов’янській світ.

Постшевченковий період розвитку української літератури був позначений змінами домінуючих моделей українського самоусвідомлення. Особливий вплив на це справив П. Куліш, який протягом 50–60-х рр. XIX ст. намагався відігравати роль організатора літературного життя. Кулішева теорія “етнографічної достовірності” чи “простонародності”, сенс якої полягав у обстоюванні своєрідності та месіанського призначення українського слова, послідовно працювала на ствердження національної самобутності української літератури. На сторінках “Основи” Куліш пропагував думки про окремішність української літератури, а для розрізнення від російської літератури навіть придумав на означення останньої спеціальний термін “сусідська, або заесманська, словесність” (р. Есмань знаходиться на східній межі Чернігівської губернії).

Цілком очевидно, що думки Куліша в окресленні самобутності української літератури з часом набували чим більшої послідовності, особливо коли він звертався до українського читача. Так, у епілозі до російськомовного видання “Чорної ради” (1857 р.), він хоча ще й намагався відмежуватися від звинувачень у “вужькому місцевому патріотизмі” та “бажані утворити окрему писемність, на шкоду писемності спільноруській”, все ж обґрунтовує потребу в розвитку малоруської літератури тим, що у північноруській (російській) літературі бракує “своєрідних, суто руських форм” (!). Тому перша й намагалася “виробити з своєї моральної основи слово повне, сильне, суто самобутне, спроможне висловити південноруську людину в глибоких і найтонших рисах її характеру” [15, 458-459,473]. У “Передньому слові до громади”, вступній частині до альманаху “Хата” (1860 р.), Куліш вже більш відверто пише про осібну українську літературу. Розмірковуючи над проблемою іноземного засилля і потреб національного відродження, він з певною іронією змалював ситуацію в літературному та інтелектуальному житті в імперському просторі: “Уже ж, здається, наші заесманські сусіде й геть-то вибились із-під німецької опеки: почали по-своєму думати і до свого народного смаку в книжках вертатись... Здається, нам би тільки йти за ними слідом і одну літературу гуртом создавати. Ні, нам чогось іншого заманулось, і вже не десять і не двадцять років Україна на свою самостайну словесність почувается” [16, 504]. Наступні успіхи української літератури, на переконання Куліша, були обумовлені тим, що освічені українці звернулися до вивчення “всього того, що складає сформований століттями світ простонародного життя”. Завдяки цьому українська література набувала європейського характеру: “Те, що малоросійська писемність розвинулась до загальноєвропейського значення, цього спростувати неможливо, визнав у Шевченку першокласного поета” [17, 482]. Він же, у 1862 р. з великим

оптимізмом (ще до Валуєвського циркуляру), визначав потужний націотворчий потенціал української літератури: “З того часу, як українська писемність, з виданням “Основи”, пішла більш твердою ходою і всі кращі великоросійські журнали виявили своє співчуття до чесної, у політичному світі, української народності, - важко зустріти освіченого українця, який би не визнавав себе українцем” [18, 531]. Тут же вказано на дуже суттєву особливість української літератури – відсутність у її представників упередження до європейської цивілізації, на відміну від московських слов’янофілів.

Таким чином, для покоління 1840–1860-х рр. Т. Шевченко, П. Куліш та М. Костомаров становили своєрідну наддніпрянську “трійцю”, яка заклала основи нової української національно-історичної свідомості й нової літератури. І. Франко підкреслював, що вони “розпочали нову добу українського літературного і загалом духового розвою” [19, 281].

Досить багатообіцяючим для розвитку української думки, зокрема й для публіцистики та красного письменства, було видання “Основи” (1861–1862). Як слушно зауважив Б. Грінченко: “Вона дуже пособила виробитись нашому національному самопізнанню і направляла його на добрий шлях” [13, 77]. Припинення видання цього журналу негативно позначилося на настроях та орієнтації українського середовища.

Проте, значно більшими перепонами для становлення української літератури та її відповідної національної саморефлексії були несприятливі політичні обставини в Російській імперії. Саме вони приводили до того, що українство (українофільство – за тодішньої дискурсивною практикою) й українська писемність розвивались не природнім еволюційним шляхом, а в вельми короткі відносно ліберальні періоди між жорсткими обмеженнями і прямими заборонами. Перший “репресивний антракт” у становленні нової української літератури мав місце після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, другий – після, вже згаданого, Валуєвського циркуляру. Про негативні наслідки останнього М. Драгоманов у статті “Антракт з історії українофільства (1863-1872)” висловився таким чином: “Колись-то у Росії і великоруси і малоруси піднімали спори про те, як широка мусить і може бути література українська, – чи така ж усестороння, як і російська, чи провінціальна і простонародна, тільки на “домову потребу”, як казав “День”. Тепер заборонено іменно літературу “домову”, “простонародну”, котру uznawali і москвофіли. Та треба признатись, що і українофіли після заборонення такої літератури, що здавалась їм дуже вузькою і котрою вони не хотіли вдовольнитись, ширшої теж не розплодили, хоча їм іменно zostавлена була воля на сьому широкому полю” [20, 218].

Попри цензурні обмеження все ж збільшується потенціал українського письменства. На Наддніпрянщині важливим центром громадсько-культурного життя з 70-х рр. XIX ст. знову стає Київ, де гуртувалися найвизначніші представники “літературного цеху” – І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, О. Кониський та ін.

Свідченням зрілості української літератури, набуттям нею потрібної повноти, було збільшення жанрового розмаїття. Окрім традиційно репрезентованої поезії, українське красне письменство формує розвинений прозовий пласт – від широких епічних полотен повістєво-романних жанрів до творів малих жанрів: оповідань, нарисів, новел, замальовок, фейлетонів тощо. Принципово важливе значення отримала у другій половині XIX ст. українська драматургія. Творчість таких корифеїв як М. Кропивницький, М. Старицький, Б. Грінченко, І. Карпенко-Карий у суспільній свідомості послідовно пов’язується з українською театральною традицією. Адже в умовах цензурних заборон театральна сцена лишалася майже єдиним легальним місцем для поширення українського слова.

Непересічне значення для становлення української літератури як національної мала перекладацька справа, в якій особливі заслуги належать П. Кулішу, С. Руданському, М. Старицькому, Б. Грінченку, П. Грабовському. Тим самим український читач Наддніпрянщини отримував змогу ознайомлюватися з найкращими здобутками світової культури не через російського посередника, а в українських перекладах. Попри заборони був здійснений переклад на українську мову й Святого Письма. З іншого боку, зростала кількість творів українського письменства, перекладених на іноземні мови (у тому числі й на російську).

Цензурні перепони не дозволяли належним чином розвинути на Наддніпрянщині літературно-художній періодиці. З великими труднощами до 1905 р. громадськості вдалося

випустити лише поодинокі неперіодичні альманахи: “Хата” (1860), “Луна” (1881), “Рада” (1883, 1884), “Нива” (1885), “Степ” (1886), “Складка” (1887–1897), які й склалися з літературного доробку наддніпрянських письменників. Твори давнього та сучасного письменства друкувалися на сторінках літературно-наукового журналу “Киевская старина” (1882–1906). За двадцять п’ять років існування цього видання, у ньому було надруковано понад 200 художніх творів. Проте, більшість літературної спадщини Наддніпрянської України побачило світло за її межами, у галицьких періодичних виданнях, які у цей час набули загальноукраїнського характеру. Це, передусім, “народовські” видання – журнали “Правда” (1867–1898), “Зоря” (1880–1897), “Світ” (1881–1882), “Народ” (1890–1895), “Житє і слово” (1894–1897) газета “Діло” (з 1880 р.). Із 1898 р. провідним виданням, зокрема й літературного характеру, стає “Літературно-науковий вісник”, перенесений у 1907 р. до Києва.

Показовим для визначення рівня повноти національної літератури є розвиток літературної критики. Саме у працях теоретиків літературознавців формулювалися адекватні уявлення про національну самобутність української літератури.

Суспільне обговорення літературного процесу пореформеного періоду не обмежувалося питаннями соціального значення літератури, її естетичних орієнтирів, стилістики чи правопису творів красного письменства, а й постійно виходило на рівень розгляду тяглості літературних традицій, співвідношення так званої “спільноруської” літератури і національних літератур, що активно самовизначалися. Для української спільноти досить вагомою у цих дискусіях була позиція М. Драгоманова, висловлена у його ранніх статтях “Українське письменство 1866–1873 років”, “Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873–1874), “Галицько-руське письменство (Переднє слово до “Повістей” Осипа Федьковича)” та брошурі “По вопросу о малорусской литературе”. Проте її вплив на визначення національного обличчя української літератури був далеко не однозначний.

З одного боку, М. Драгоманов надав українській інтелектуальній традиції, зокрема й красному письменству, нову якість – можливість вести діалог на рівні світової думки. Особливе значення це мало в умовах жорстких цензурних заборон імперської влади на Наддніпрянщині. Зокрема, широкого розголосу набула доповідь Драгоманова для літературного конгресу в Парижі (1878), видрукувана окремою брошурою “Українська література, проскрибована російським урядом”. У ній містилася коротка історія становлення українського письменства, його тісний зв’язок з історичною долею України, при цьому автор посилався на прихильні до українства думки знаних європейських інтелектуалів. Пропонувалася наступна характеристика актуальної суспільно-культурної ситуації: “Під впливом ідей реалізму, демократизму і націоналізму ХІХ в. Україна почала свою літературну віднову. Боязка і дилетантська у перших своїх кроках, українська література згодом набула врешті свій характер, і то разом політичний і соціальний” [21, 177]. Далі наводилися, невідомі європейцям, факти асиміляторської політики російського імперського уряду супроти України, включно з Емським указом 1876 р.

З іншого боку, запропонований ним, як літературним критиком принцип класифікації літератур відрізнявся доволі виразною штучністю і фактично прирікав українське письменство для народу на роль провінційної літератури, порівняно з передовою “спільноруською”. Характерно, що критерієм такого поділу були саме соціальні, а не національні чи суто літературно-мистецькі аспекти. Мислитель переконував громадськість: “Так поруч з панським руським письменством, що вживалось однаково панамі в Росії на Великорусі, як і на Малорусі, виростало два народних письменства: великоруське й малоруське” [22, 66]. Зрештою, Драгоманов передбачав, що “общеруське” письменство надовго ще буде багатим скарбом освіти й науки для вчених малоросів [22, 93]. Він вважав “трохи крайньою і безтактною” надати виключне панування української мови у школах, “коли по-українському писано було ще дуже мало, а шкільних книг зовсім не було наготовлено”. Тому він був щиро переконаний, що “навичка читати по-російському не зашкодила б нашому народу, а читаючи по-своєму тільки справді гарне й цінне, народ би навчився цінувати й нарождаючися рідну літературу, на котру він (особливо стоячи в патологічному стані “холопства”), як на все нове, дивився часом не без недовіру” [20, 211–212].

Полемічний характер праць Драгоманова спонукав українську громадськість до дискусій щодо шляхів розвитку літератури, там самим стимулюючи саморефлексію (самоусвідомлення) і вироблення чіткіших національних критеріїв у сфері художньої творчості. Так, опонент М. Драгоманова О. Кониський зауважував недооцінку ним своєрідності української літератури, спроможність її на самостійний розвиток без посередництва спільноруського надбання: “Ми бажаємо, щоб українська література, не кидаючи націоналізму, широко розвивала європейські світові ліберальні ідеї, беручи їх прямо з європейського джерела” [23, 572].

Послідовні національні позиції в оцінці літературного життя також обстоював І. Нечуй-Левицький. Широкого розголосу набула його стаття “Сьогочасне літературне прямування”, опублікована анонімно в “Правді” за 1878 р. (авторська назва – “Непотрібність великоруської літератури для України і для слов’янщини”). Мета розвідки була досить відверто висловлена у спеціальній авторській примітці (не вміщеній у першій публікації), де йшлося, що Драгоманов “зовсім помиляється, назвавши нову українську літературу дочкою великоруської, бо виходить на ділі, що дочка або перевесниця, або й старша на літа од своєї мами”. Після розгляду історії розвитку літератур в Україні та Великоросії, де між іншим зауважується, що російські вчені привласнили частину давньоруської спадщини, автор переконливо доводив, що нова українська література цілком відповідає сучасним принципам “реальності, національності і народності”.

Принцип “національності” мислився Нечуєм-Левицьким у двох виявах: зовнішньому – народній мові та внутрішньому – національному психологічному характері народу. Тому він переконував сучасників у тому, що “реальна українська література повинна бути на народній українській мові” та “повинна бути національною і своїм вмістом: вона повинна виявляти психічний український дух та характер” [24, 73]. Окрім того, звернута увага на те, що “окрім психічного характеру, українська література виявляє й соціальний дух нації, котрий дуже відрізняє його од інших європейських та слов’янських націй”. Принцип “народності”, окрім використання народної мови, полягав у дотриманні “епічних та ліричних форм народної поезії”.

Принагідно зауважимо, що піддана критиці радикальними українськими діячами стаття Драгоманова “Література російська, великоруська, українська і галицька”, як вказує О. Міллер, відіграла фатальну роль у біографії її автора [25, 25]. Оскільки, дуже не чіткі натяки про майбутню самостійність української нації, які містилися у ній, стали підставою для політичних доносів антиукраїнофільських діячів (М. Рігельмана, С. Гогоцького) і були використанні як “документальні підтвердження” небезпечності українофільства у ході підготовки Емського указу, зокрема, у частині що стосувалася висилки Драгоманова.

Знаковими явищами, які засвідчували зрілість українського письменства, була поява перших узагальнюючих праць із історії літератури. Серед найпомітніших варто назвати “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” Миколи Петрова (1884) та відгук на цю працю Миколи Дашкевича. Позиції вказаних дослідників мали певну відмінність. Якщо Петров розглядав розвиток української літератури у найтіснішій залежності від російської літератури, то Дашкевич вважав однією з найістотніших основ української літератури – устремління народності до самовияву і знаходив в українському красному письменстві відповідність сучасним загальноєвропейським літературним течіям.

У 1887–1893 рр. вийшло шість випусків 4-томної “Історії літератури руської” Омеляна Огоновського. В основу праці була покладена концепція самобутності, послідовної окремішності української літератури від російської та польської від найдавнішої руської доби. Російська наукова громадськість, як це й можна було передбачити, вдалася до категоричного заперечення концепції Огоновського. Навіть такий знаний російський вчений О. Пипін – ліберал, який досить прихильно ставився до українофільства, спростовував можливість подібної генези малоруської літератури, допускаючи її початки лише в литовсько-руській добі (“Особая история русской литературы” у “Вестнике Европы” за вересень 1890 р.). Відповідь О. Огоновський “Моєму критику” не забарилася, вийшла того ж року.

Але найбільшого громадського розголосу набув трактат І. Нечуй-Левицького “Українство на літературних позах з Московщиною”, який під псевдонімом І. Баштовий був надрукований у березні-квітні 1891 р. у 24 числах львівської газети “Діло”. Того ж року вийшло окреме книжкове видання в друкарні НТШ у Львові.

Автор, спираючись на ґрунтовний аналіз історичного минулого українського народу, особливостей його етнічної культури, усної народної творчості, доводив правильність думок Огоновського щодо самотності й тривалої історичної вкоріненості української літератури. Особливістю праці Нечуй-Левицького було залучення до аналізу широкого європейського контексту. Він розглядав процес національного відродження, який охоплював явища суспільного та літературного життя, не тільки в різних частинах України (наддніпрянській та надністрянській), не тільки у межах Російської чи Австро-угорської імперії, а й у інших європейських державах. Висновки, до яких прийшов автор були не втішними. Виявилось, що саме в Російській імперії був найбільший асиміляційний тиск, найбрутальніша політика зрощення. До того ж саме в Україні, поряд з Польщею та Бессарабією, були найгірші умови для розвитку народної мови та національної літератури. Автор з сумом констатував, що “після 1876 року українська література неначе засуджена на смерть”. Проте, він знаходить серйозні підстави для оптимізму і доводить, що українське красне письменство має перспективи для подальшого розвитку. Тут він виходив з твердження Огоновського про те, що свою літературу має той народ у якого є своя історія, мова та світогляд. Навіть втрата політичної самостійності, відсутність своєї держави не здатна цьому завадити. Нечуй-Левицький висловив тверде переконання: “Ми, українці, маємо багатий національний ґрунт, багату народну оригінальну поезію, і на сьому расовому (етнічному. – В. М.) ґрунті розвивалася і буде далі розвиватися українська література, навіть без усякої помочі російської державності” [26, 191]. Більше того, він висловив припущення, що державність може бути й шкідлива для розвитку літератури. Зокрема, абсолютизм в Російській імперії завдав шкоди багатьом талантам, а великоросійська література не може похвалитися могутністю і глибокими ідеями.

Ставлення українців до російської літератури також було предметом своєрідної дискусії, яка розгорнулася на сторінках львівського журналу “Зоря” у 1888–1889 рр. між М. Драгомановим (тут під псевдонімом Чудак) та Б. Грінченком (Вартовий).

Однак повноцінна полеміка між цими провідними діячами українського руху відбулася у 1892–1893 рр. Початок їй був покладений Грінченком, який у газеті “Буковина” (м. Чернівці) розпочав серію публікацій під загальною назвою “Листи з України Наддніпрянської”. У відповідь, Драгоманов публікує “Листи на Наддніпрянську Україну” у журналі “Народ” (Коломия, Львів) та частково у тій же “Буковині”. Пізніше обидва тести вийшли окремими виданнями.

Зокрема, Грінченко розглядав українську літературу в контексті її внеску в розвиток національної свідомості. Він картає багатьох українських письменників старшого покоління за угодовство з імперською владою та ідеологією. Особливо критично була сприйнята концепція М. Костомарова, викладена свого часу в статті “Малорусское слово”, у першому номері “Вестника Европы” за 1881 р., згідно з якою українській літературі відводилась роль використання “для домашнього вжитку (домашнього обихода)”. Не меш критично була проаналізована ще давніша стаття Драгоманова “Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873–1874), де з “панрусських” позицій йшлося про передову “общеруську європейську” літературу та літератури для/про простонароддя – “великоросійську” й “малоросійську”. Натомість Грінченко був переконаний, що не може існувати ніяких “підлітератур” для різних соціальних верств (російської – для вищих освічених і малоросійської – для темних соціальних низів) та літератур для “домашнього вжитку”. Існують літератури, які виступають виявом інтелектуального життя цілого народу, разом з його соціальними верхами і соціальними низами. Ця аксіома повною мірою стосувалася й українського випадку. Щодо генези української літератури, то Грінченко рішуче заперечував тезу про її “виділення” з “всеросійської” літератури. Він стверджував, що “українська література існувала на Русі-Україні з часів князівських, бо завсігди українська нація почувала духовну потребу виявляти своє духовне життя в письменстві і завсігди виявляла” [13, 98]. Й надалі “українська література не була, не є і не буде часткою чи паростком од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що і ній силкується виявляти своє розумове життя вкраїнський народ” [13, 99]. Український народ потребує все найліпше з російської та інших літератур, але не коштом своєї національної самостійності.

Натомість М. Драгоманов зауважував, що “громадська вартість” літератури базується не лише на етнографічному чи лінгвістичному ґрунті, а “на всій сумі історичних і культурних обставин, в котрих живуть народи”. Оцінюючи реальну ситуацію в Україні він був переконаний, що літературно-

національний процес ще далекий від завершення. Зокрема, він неодноразово звертав увагу на те, що Шевченко “не думав неперемінно виробляти осібну, самостоячу літературу й мову”. У запереченні цього постулату він вбачав переоцінку опонентом літературного українського націоналізму Шевченка: “В Шевченка ще не було думки виробляти неперемінно самостоячу українську літературу... Думка виробити зовсім самостоячу літературу українську пізніша від Шевченка і ще досі не опанувала всіма українолюбцями в Росії” [27, 217]. Зрештою, він припускав, що українським діячам Наддніпрянщини не варто поспішати відмовлятися від російської (“спільноруської”) літератури як своєї (рідної). Інакше “українська публіка, якби зосталась без письменства російського, то була б сліпа і глуха” [27, 213]. Перспективи літературного розвитку, на думку Драгоманова, лишалися ще не визначеними. Він бачив можливість кристалізації самостійної української літератури, але й припускав можливість, що “українці зостануть навіки з двома літературами, а не з однією”.

Як бачимо, дискусій кінця XIX ст., попри їхній незавершений характер, мали важливе значення для конституювання української літератури як національної. Має слушність Т. Гундорова, яка вслід за І. Франком називає покоління українських діячів останньої чверті XIX ст. “Молодою Україною”. Саме воно значною мірою взяло на себе завдання переосмислення самоідентифікації цілої спільноти і визначення його на користь “українства”, зокрема й через “обґрунтування одноцілої літературно-культурної традиції українського письменства” [5, 110, 111].

Нова естетична ситуація, яка склалася на межі XIX і XX ст. пов’язана з поширенням в літературі модернізму. Однак, як зауважують літературознавці, на відміну од європейського, ранній український модернізм був явищем не лише естетичним, а й культурно-історичним (мав потужний потенціал національно-культурного міфотворення), тобто таким, що окреслював нові шляхи самовизначення української спільноти, передовсім національні. Зрозуміло, що поява такої новації безпосередньо впливала й на визначення ідентифікаційної функції літератури.

Для українського літературного процесу знаковим явищем була позиція київського журналу “Українська хата” (1909–1914), передусім провідних його авторів – М. Євшана, М. Сріблянського (М. Шаповала) та А. Товкачевського. Культурна платформа цього видання ґрунтувалася на послідовній політичній орієнтації. С. Павличко досить чітко визначила сутність останньої: “Політичну філософію журналу становив націоналізм. Модернізація і радикалізація політичної думки служила тлом і необхідною умовою модернізації естетичної думки й самого дискурсу” [4, 130]. Характерною ознакою націоналізму “хатян” було домінування індивідуалізму, ширше соціальне бачення і відкритість до нових ідей, головним чином західних. М. Сріблянський, окреслюючи ці нові підходи, писав: “... Українство жило й живе тепер з одного імпульсу – націоналізму, який і мусить охопити життя всієї нації, а не тільки окремої верстви – селянської... Наша література, будучи... подачкою селянській клясі, йшла шляхом мертвого націоналізму, бо він був тільки в уяві, а не складав суті в світогляді носителів нашого національного відродження” [28, 421]. Тому не випадково, що такі новації викликали в українському середовищі досить показову дискусію, опонентами до висловлених ідей виступала, передовсім, газета “Рада” та основний на той час теоретик народницької орієнтації С. Єфремов.

Своєрідним підсумком розвитку української літератури була поява у передвоєнний час кількох синтетичних праць із історії красномовного письменства: Б. Лепкого “Начерк історії української літератури” (1901–1912), І. Франка “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року” (1910), С. Єфремова “Історія українського письменства” (перше видання – 1911). Про те, що літературознавчі синтети становили не тільки наукову чи дидактичну вартість, але й мали помітний суспільний резонанс промовляє, зокрема, оцінка такого вдумливого спостерігача і учасника громадського життя як В. Липинський. У листі до С. Єфремова він дякував за “Історію українського письменства” і зазначав, що ця книжка “має сама по собі велике суспільне значіння і що сама по собі творить цінність в скарбниці нашої національної культури. Вона завдячує це ясно і консеквентно від початку і до кінця проведеному принципіві *суспільної вартості* української культури, принципіві, який ще, може, ніде не був так виразно і, що найважливіше, *обосновано* переведений (виділення – авт.)” [29, 669].

Про трансформацію “суспільного статусу” модерної української літератури свідчила і модифікація термінологічних означень щодо неї. Так, протягом цілого XIX ст. тут існувала помітна неусталеність і альтернативність: поряд з назвою “українська”, широко використовувалися назви

“південноруська”, “малоросійська”, “малоруська”, “руська”, “україно-руська” література. Причому переважання у застосуванні того чи іншого визначення напряму залежали від суспільно-політичного, ідентифікаційного, станового, регіонального контексту вживання і, часом, потребували додаткових пояснень. Так, І.Франко у своїй статті “Южнорусская литература” (1904 р.) для одного з російських енциклопедичних словників змушений був спеціально зауважити, що ця назва вжита тут не у географічному смислі, а на означення літератури окремого слов’янського народу [30, 101]. То у першому двадцятиріччі ХХ ст. вже переважає назва “українська література”.

Усе це засвідчувало нову якість українського літературного процесу, основною домінантою якого було змагання за належне художнє представництво української національної спільноти, яка активно формувалася. У межах цього націотворення українське красне письменство проходило шлях складної трансформації самовизначення – від маргінального провінційного різновиду “спільноруської” літератури до повноцінної національної літератури європейського рівня. У таких умовах естетична та суспільна позиція письменників, їхні твори впливали на ідентифікацію широкої читацької аудиторії, стимулювали її до чіткішого національного самовизначення. Наступні події Української революції 1917–1921 рр. були “завершальним акордом” у справі самоствердження української літератури як національної.

Література

1. Історія української літератури ХІХ століття. – У 2 кн. – Кн. 2. Підручник / За ред. М.Г. Жулинського – К.: Либідь, 2006. – 712 с.
2. Історія української літератури. ХХ століття. – У 2 кн. – Кн. 1. Навчальний посібник. 1910–1930-ті роки / За ред. В.Г. Дончика. – К.: Либідь, 1993. – 784 с.
3. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12.
4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – 2-е вид. перероб. і доп. – К., 1999.
5. Гундорова Т. Суспільно-літературний рух “Молодої України” і проблема модерної української нації // Сучасність. – 1992. – № 3.
6. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
7. Максимович М. До Дениса Зубрицького // Максимович М. Листи / Упор. і вст. ст. В.Короткого. – К., 2004. – С.119-121.
8. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
9. Шевченко Т. [Передмова до нездійсненого видання “Кобзаря”, 1847 р.] // Повне зібрання творів у 6 т. – Т.6: Листи, нотатки, фольклорні записи. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1964. – С.312-315.
10. Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 327–429.
11. Куліш П. Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко яко поет народний // Твори: в 2 т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1989. – С.256-262.
12. Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов // Украинская жизнь. – 1913. – № 2.
13. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К.: Ін-т укр. археогр. НАНУ, 1994. – 287 с.
14. Доманицкий В. Как читается Шевченко // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7–8. – Отд. 2.
15. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”) // Твори: в 2 т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1989. – С.458-476.
16. Куліш П. Передне слово до громади (Погляд на українську словесність) // Твори: в 2 т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1989. – С.504-512.
17. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка” // Твори: в 2 т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1989. – С.477-484.
18. Куліш П. Простонародность в украинской словесности // Твори: в 2 т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1989. – С.522-532.
19. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року // Зібр. творів: У 50 т. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890-1910). – К.: Вид-во “Наук. думка”, 1984. – С.194-470.
20. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863-1872) // Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 204-233.

21. Драгоманов М. Українська література, проскрибована російським урядом // Вибрані праці: у 3 т. – Т.3: Літературознавство. – К.: Знання, 2007. – С.157-190.
22. Драгоманов М. Галицько-руське письменство (Передне слово до “Повістей” Осипа Федьковича) // Вибрані праці: у 3 т. – Т.3: Літературознавство. – К.: Знання, 2007. – С.43-94.
23. Кониський О. Український націоналізм // Правда. – 1875. – Ч. 14.
24. Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов’янщини (Сьогочасне літературне прямування) // Українство на літературних позвах з Московщиною: Культуролог. трактати. – Львів, 1998.
25. Міллер О. Емський указ // Україна модерна. – Ч.4-5. – Львів, 2000. – С.9-49.
26. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною: Культуролог. трактати. – Львів, 1998.
27. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
28. Сріблянський М. Pro domo sua. 1. Наша література // Українська хата. – 1909. – Кн. 1.
29. Листування В.Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін.. – Т.1. – К., 2003. – 960 с.
30. Франко І. Южнорусская литература // Збір. творів: У 50 т. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890-1910). – К.: Вид-во “Наук. думка”, 1984. – С.101-161.

Аннотація. Масненко В.В. Саморефлексія української літератури як національної (от Тараса Шевченка к “Української хати”). В статті розглянуто складний процес трансформації української словесності (40-е гг. XIX в. – начало XX в.) – от провінціальної маргінальної різновидності “общеруської” літератури к повноцінній національній літературі європейського рівня. Основне уваження уделено самоопределенню знакових для літературного процесу письменників і літературних критиків: М.Максимовича, Т.Шевченка, П.Кулиша, М.Драгоманова, І.Нечуй-Левицького, Б.Грінченко і др. в соціально-політичному, культурному, етнічному, соціальному контекстах літературної життя Наддніпрянської України.

Ключевые слова: літературний процес, народний язык, національна література, Наддніпрянська Україна, “українофіли”, національне свідомість, ідентифікаційна функція літератури, модернізм.

Summary. V.V. Masnenko. *Self-reflection of the Ukrainian Literature as a National One (from Taras Shevchenko to “The Ukrainian Hut”).* The article highlights the difficult process of the “red” literature transformation (40s of the XIX cent. – beginning of the XX cent.) – from the provincial marginal variety of the “common Russian” literature to the full-grown national literature of European level. The article zeroes in the self-determination of the writers and literary critics who are symbolic for the literature process: M. Maksimovich, T. Shevchenko, P. Kulish, M. Dragomanov, I. Nechuy-Levitskiy, B. Grinchenko and others in the social and political, cultural, ethnical, social context of the literary life of the Naddnipyrianska Ukraine.

Key words: literature process, national language, national literature, the Naddnipyrianska Ukraine, Ukrainephiles, national consciousness, identification function of literature, modernism.

Надійшла до редакції 15.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.

УДК 94(477)“1860/1890”

С.В. Новікова

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ГРЕКІВ МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ (60–90-і рр. XIX ст.)

Авторка досліджує зміни, що відбулися у принципах землеволодіння грецьких селян Маріупольського повіту після проведення селянської реформи 1861 р. і реформ 60–70-х рр. XIX ст.

Ключові слова: землеволодіння, греки, Маріупольський повіт, реформа

Останнє десятиліття означене підвищенням інтересу науковців до історії грецьких громад в Україні, різних напрямів діяльності їхніх представників. Але поза увагою гуманітарних студій усе